

MITRA MITROVIĆ

OTPISANA

AUTOBIOGRAFSKI ZAPISI

priredio i predgovor napisao Veljko Stanić

Septembar, 2023.

MITRA MITROVIĆ

OTPISANA

AUTOBIOGRAFSKI ZAPISI

priredio i predgovor napisao Veljko Stanić

M
Vukotić
Media

Septembar, 2023.

ŽIVOT I REVOLUCIJA MITRE MITROVIĆ

Kako je i kad počelo? ... Kad i gde u meni?, pitala se Mitra Mitrović (1912-2001) na početku svog široko hvaljenog dela *Ratno putovanje* objavljenog 1953. godine. Kritika je u tom delu isticala „prisustvo jedne snažne umetničke intuicije“ koja kroz punu subjektivnost autorke „jednim jezikom koji je samo njen i u punoj mери individualno obojen...neverovatno sugestivno otkriva ono što je revolucija kao intimni doživljaj značila za ljude koji su je, kao njeni stvaraoci, i učesnici u njenim vihorima, doživeli“¹. Upravo u tom „čvoru opšteg i ličnog“, pisao je Borislav Mihajlović Mihiz, saznajemo da je „revolucionar biće šire, prostranije i krvnije no što smo navikli da nam ga prikazuju“, jer neretko „lik revolucionara i Revolucije ostanu suženi na akciju i gest ... malo znamo o onim unutrašnjim prostranstvima živoga čoveka“². Naglašena refleksivnost, intimni karakter ispovesti koji nije gubio ni od dokumentarne vrednosti, „jedan svetski aspekt“ posmatranja (M. B. Protić), unosili su u tadašnju književnu i uopšte kulturnu javnost jedan novi, neočekivani glas i senzibilitet.

Ovu lirsku povest o dešavanjima u ratu i revoluciji 1941-1945. Mitra Mitrović je pisala kao jedna od najistaknutijih jugoslovenskih revolucionarki, član Komunističke partije Jugoslavije od 1933. godine. Rođena 1912. godine u Požegi, u siromašnoj porodici železničkog činovnika koji će umreti od tifusa u Prvom svetskom ratu, Mitra je odrasla uz majku, brata i tri sestre. Posle studija jugoslovenske književnosti na Beogradskom univerzitetu u periodu 1930-1934, radila je u biblioteci Narodne skupštine u Beogradu. Ali, njen stvarni život tekao je tada ilegalnim, revolucionarnim putevima. U njenom životu bilo je nemalo romanesknog. Prva ratna 1941. godina započela je zatočeništvom u logoru Banjica i bekstvom iz zatvorske bolnice. Njen veliki politički uspon počeo je krajem Drugog svetskog rata: poverenik za prosvetu ASNOS-a od 1944, ministar prosvete u Vladi NR Srbije, rukovodilac Agitpropa CK SKS, predsednik Saveta za prosvetu i kulturu Vlade NR Srbije, član CK SKS i CK SKJ, narodni poslanik i u republičkoj i u saveznoj skupštini. Ne zaboravimo i njenu ulogu u radu Antifašističkog fronta žena. Uz nekoliko drugih revolucionarki, Spaseniju Babović, Milku Minić, Ljubinku Milosavljević i Bosu Cvetić, ona je ulazila u „zatvoreni krug uticajnih žena koje su zauzimale vodeće položaje“³. U vremenu svoje najveće društvene afirmacije u posleratnim godinama, Mitra Mitrović nalazila se na čelu prosvetne i kulturne politike u Srbiji.

U Mitri je, međutim, pulsirala i izrazita literarna vokacija. Ne samo što je tome bila okrenuta predmetom svojih univerzitetskih studija, što je delovala i kao angažovani levi publicista, ponajviše predratnim angažmanom u časopisu *Žena danas*⁴, zatim kao urednik i prevodilac, ona je u sebi nosila istančan književni nerv. Za članak „O jednom zanosu“ objavljenom u *Borbi* 1. januara 1945. Marko Ristić će primetiti da je „nesumnjivo jedna od najpotresnijih i najpoetskijih stranica napisanih u ovom Ratu i o ovom Ratu“⁵. Mitra će po oslobođenju redigovati

za objavljivanje *Dnevnik 1941* Dragojla Dudića, a pune dve decenije kasnije za Maticu srpsku prirediti hrestomatiju odabranih stranica o ratu 1941-1945. pod naslovom *Viđenje rata*.

U prelaznom razdoblju jugoslovenskog socijalizma posle sukoba sa SSSR-om 1948. godine, Mitra Mitrović pripadala je reformističkom kursu koji je u partijskom i državnom vrhu najubedljivije zastupao Milovan Đilas. Vrhunac ovog usmerenja koje želi da se oslobodi birokratskog karaktera vlasti i unese više demokratije i slobode u politički i javni život nastaje na Šestom kongresu KPJ 1952. godine u Zagrebu.

Međutim, trenutak velike životne krize za Mitru Mitrović nastupa kada je posle 1954. godine došla u raskorak sa Partijom. Podržavši na Trećem vanrednom plenumu CK SKJ januara te godine ideje o liberalizaciji i demokratizaciji svog već bivšeg supruga Milovana Đilasa, Mitra Mitrović više nije u vrhu režima. Uz partijski bojkot – Tito je odbio da je primi – sledile su dve godine ispitivanja u Kontrolnoj komisiji. U CK SKS više nije birana, a iz CK SKJ isključena je 1956. godine. Pod partijskim pritiskom biće joj iznuđena izjava kojom se ograđuje od Đilasovih stavova. Uбудuće se nalazi na mestima bez većeg političkog značaja. Odbivši odlazak u diplomatiju, od 1956. godine je sekretar Komisije za školsku reformu, a potom i direktor Saveznog zavoda za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja. Pred nemogućnošću da stane na čelo Jugoslovenskog dramskog pozorišta, na poziv same kuće iz 1962. godine – izostala je podrška nadležnih državnih organa – Mitra Mitrović iduće godine, s tek navršenih pedeset godina, odlazi u penziju.⁶

Pisanje će ponovo zaokupiti Mitrinu pažnju: 1957. godine objaviće biografiju Veselina Masleše, a 1960. godine i *Položaj*

žene u savremenom svetu. Više godina pripremaće biografiju Milice Stojadinović Srpkinje. Međutim, deset godina posle pensionisanja, Mitra Mitrović je otpočela sa pisanjem svojih uspomena koje nije završila⁷. Njena osnovna ideja, pak, kao da je odgovarala onoj početnoj zapitanosti iz *Ratnog putovanja*.

Danas, kada su pola veka od njihovog nastanka te uspomene pred čitaocem, u njima progovara glas jedne zaboravljene žene. I to čini na uzbudljiv i misaon način. Mitra Mitrović po prvi put govori o svom odrastanju, sazrevanju, pokušava da proknikne u mladu devojkicu kakvom je bila tridesetih godina; razmišlja zašto je postala komunista i kakvu je cenu platila zbog tog izbora; za šta se borila, u šta je verovala, kako je shvatala slobodu, šta je žrtvovala i da li je taj život vredeo i imao smisla; o ljubavi sa Milovanom Đilasom, o drugovima, o revoluciji, moći i porazu, zanosu i izdaji.

Svaki pokušaj da se napiše jedna biografija podrazumeva napor da se traga za smislom tog života, da se taj život vidi bolje, preko onog duboko ličnog, kompleksnog što naš junak nosi u sebi, i to naročito iza legende koja se o njemu stvara. O Mitri nam je ostala slika jedne stroge, pomalo hladne i moćne žene, revolucionarke koja je umela da bude reska i cinična, a uz to je njeno ime neizostavno pratila i „uloga“ Đilasove (bivše) supruge. Sâm Đilas je smatrao da Mitru u Partiji nisu voleli zbog njenog dostojanstvenog i odlučnog držanja koje je isključivalo „banalno intimiziranje“⁸.

Njene uspomene omogućavaju da je sagledamo i iz njenog, subjektivnog ugla, i to u godinama u kojima je saznala šta znače odbačenost, izolovanost i samoća. Rukopis prati osnovnu napetost „podeljenog sopstva“, privatnog i javnog identiteta, intimnog i revolucionarnog. Ona nam se na ovim stranicama pokazuje i kao ranjiva, osećajna, strastvena, s težnjom da očuva vlastitu nezavisnost, ali i spremna da svoju sudbinu veže za

revolucionarni pokret. Ove uspomene su i povratak pisanju, vokaciji koju je žrtvovala politici.

Latinka Perović je smatrala da se Mitra Mitrović nije osećala lično tragičnom⁹. Ipak, rat i revolucija kao velike teme prošlog stoleća prošle su na dramatičan način kroz njen život, pokretale njene strasti. Osim toga, Mitra je u svom zreлом dobu živela iskustvo rascepa sa Partijom i revolucionarnom svešću. Otuda u njenim uspomenama toliko redova i stranica o odnosu revolucionara i savesti, potčinjavanju ideologiji, o psihološkim, moralnim, filozofskim aspektima i komponentama revolucionarne svesti, pitanju lične slobode, subjektivnosti, kao i o ideološkoj zaslepljenosti i verničkoj psihologiji.

Svojevrsni moderni *bildungsroman*, pripovest o obrazovanju i stasavanju glavnog junaka koje nije lišeno tragičkih obeležja, uspomene Mitre Mitrović ćemo najpribližnije odrediti ako kažemo da pripadaju autobiografskom žanru. Ona nastoji da ispriča svoj životni put ili njegov značajniji, formativni deo, detinjstvo i mladost, odrastanje, političko i intelektualno sazrevanje i postajanje revolucionarkom. Strogo gledano, od memoara ih odvaja to što Mitra nije posvećena opisivanju velikih događaja i svom učešću u njima. Mitrino pripovedanje više je okrenuto idejama, duhovnom životu, nego opisivanju činjenica, pre potrazi za identitetom ali i iluzijama o vlastitom životu nego istoriji u smislu *res gestae*. Svesna proteklog vremena i pređenog puta, Mitra ističe razlike između „ja koje govori“ i „ja o kome se govori“. Budući da govori o svojoj generaciji i drugovima, njen rukopis takođe oscilira između autobiografije i heterobiografije.

Autobiografija Mitre Mitrović može da se čita i kao svojevrsni filozofski roman blizak tradiciji 18. veka. Naglasak je na viziji sveta koju Mitra zastupa i tumači, a njena razmišljanja su neretko provokativna i podstiču čitaoca da se posveti velikim pitanjima karakterističnim za ovaj žanr: šta možemo da znamo i kako treba da živimo, kako da organizujemo društvo, kakva je uloga estetskog doživljaja u životu. Osim toga, 18. vek inače otvara pitanje ženske ambicije i težnje prvih modernih intelektualki da se koncentrišu na sebe, svoje misaone preokupacije koje su mogle biti naučne i društvene prirode i da se na taj način uključe u javni život¹⁰.

Naročito zanimljivu perspektivu otvara nam mogućnost smeštanja uspomena Mitre Mitrović u tradiciju autobiografsko-memoarskog ženskog pisma. Pomenimo samo klasični obrazac viktorijanskih autobiografija 19. veka koje uključuju pripovest o duhovnoj krizi, otkrivanju nove vere ili vokacije i ponovnom rođenju, čemu bi odgovarao Mitrin put prilaznja revolucionarnom pokretu¹¹. Takođe je moguće pronaći dodirne tačke sa francuskom revolucionarnom tradicijom oličenom u uspomenu Žorž Sand ili Lujze Mišel i njihovoj težnji da se „lična iskustva dovedu u vezu sa procesom društvenistorijske promene“, ali i nizu drugih pitanja kao što je odnos prema pisanju kao ponovnom rođenju, ali i oklevanje i uzdržanost u pisanju, diskretnost, pitanje samoopravdanja itd¹².

Kada je domaća scena u pitanju, uspomene Mitre Mitrović se pridružuju značajnom broju objavljenih ženskih dnevnika, autobiografija i memoara u modernoj srpskoj istoriji. U nizu koji možemo pratiti od istaknutih predstavnica vladarskih kuća kakve su Anka Obrenović i kraljica Natalija Obrenović, preko pionirki feminističkih ideja poput Drage Dejanović ili predstavnica starije generacije pokreta za emancipaciju žena u liku Savke Subotić i Delfe Ivanić, do umetnice i socijalistkinje Mage

Magazinović, one unose jednu novu notu, budući da je reč o autobiografiji revolucionarke koja na životnu i društvenu scenu stupa nakon gotovo jednog veka borbe za prava žena u Srbiji.

Život Mitre Mitrović pripada revolucionarnom razdoblju evropske i svetske istorije, vremenu svetskih ratova i velikih političkih i ideoloških promena. Tako i njene uspomene pred čitaocem u punoj svetlosti dočaravaju jedan od temeljnih problema tog vremena, pitanje revolucije i to revolucije u nastanku, njene geneze, korena, motivacija, kao i njene istorijske sudbine i (ne)opravdanosti. Jer, ako je komunistička revolucija u Jugoslaviji izvedena u periodu 1941-1945, njeno pripremanje trajalo je duže a ukorenjenost u istorijske procese modernog doba bila znatno složenija i dublja.

Jugoslovenska revolucija pripada onom toku revolucionarnih promena nadahnutih Oktobarskom revolucijom u Rusiji, kada su se revolucionarna zbivanja sa Istoka vraćala u središte evropskog kontinenta, pa i u zapadna društva koja su bila kolevka prvih, građanskih revolucija u 17. i 18. veku. Čitaocu se sve ovo za trenutak može učiniti anahronim, kao nešto udaljeno i davno nestalo. Ipak, revolucije su potka moderne istorije, njen pokretač, a nikako incident, i samim tim nezaobilazni deo moderne političke svesti. Marks nije slučajno za revolucije upotrebio čuvenu sintagmu „lokomotive istorije“. Štaviše, sa puno razloga se može tvrditi, kao što to čini Arno Majer, da Prvi i Drugi svetski rat čine tridesetogodišnji evropski građanski rat i da u temeljima krize iz 1914. godine stoji „ponovna mobilizacija evropskih starih režima“¹³, odnosno predindustrijskih i predgrađanskih društvenih snaga oličenih u plemstvu i tradicionalnoj agrarnoj ekonomiji protiv kojih je

tako snažno ustala Francuska revolucija. Drugim rečima, moderno doba poznaje temeljnu društvenu napetost na liniji revolucija-kontrarevolucija. Osim toga, socijalističke revolucije 20. veka ne mogu se zamisliti bez klasičnih, građanskih revolucija jer se neretko bore za iste ciljeve, produžavaju borbu nadahnutu egalitarizmom, pa se i onda kada se okreću protiv Zapada služe sredstvima koja su na Zapadu iznedrile građanske revolucije nekoliko stotina godina ranije. To je navelo i neke slavne historičare kao što je Martin Malija da govore o „zapadnom revolucionarnom procesu od 1415. do 1991. godine“, kao izvorno evropskom fenomenu (demokratija, ustavnost, individualna sloboda, jednakost), prvenstveno političkom, pa tek onda socijalnom, čije poreklo je još u verskim okvirima husitske Češke, luteranske Nemačke i pobune u Nizozemskoj, a koji prati transfer revolucionarnih iskustava Engleske, Američke, Francuske i Ruske revolucije¹⁴.

Žan-Žak Ruso u svom *Emilu ili o vaspitanju* objavljenom 1762. godine sasvim profetski piše da se „približavamo stanju krize i veku revolucija“. Iz 18. veka nam i dolazi shvatanje da je revolucija, iako nasilna, pozitivna promena usmerena ka budućnosti i koja može da služi i utopijskom cilju. Bilo da Američku i Francusku revoluciju sagledavamo komplementarno u ključu „vremena demokratskih revolucija“¹⁵ koje su imale „atlantski“¹⁶ predznak ili da ih razdvajamo zato što jedna u osnovi ima pitanje političke slobode a druga socijalne jednakosti¹⁷, ili da polazimo od sadejstva engleske industrijske i francuske političke revolucije u drugoj polovini 18. veka¹⁸, reč je o korenitim izmenama koje se tiču problema rastućih egalitarnih zahteva građanstva i seljaštva, neizbežne demokratizacije o kojoj je pisao Tokvil, i otpora konzervativnih aristokratskih krugova.

Neki savremeni autori kao što je Dejvid Armitidž ne smatraju revolucije sasvim novim fenomenima i njihove prvobitne

obrasce, ponovo otkrivene i raširene zahvaljujući razvoju štampane knjige u 16. i 17. veku, pronalaze još u vremenu republikanskog Rima iz 1. stoleća pre n. e¹⁹. S tim u vezi je i značenje građanskog rata koje takođe dugujemo starim Latinima, pa i Armitidžovo stanovište kojim reinterpreтира Kozelekovo gledište po kojem revolucija nastaje u 18. veku protiv ideje građanskog rata. Armitidž, pak, smatra da revolucija nastaje iz građanskog rata i da ujedno „svaka velika revolucija jeste i građanski rat“. Promene koje donose savremene studije revolucija pripadaju paradigmi tzv. globalne istorije koja je sklona da ih posmatra kao deo šireg spektra autonomnih revolucionarnih nukleusa u svetu, bez jednog strogo utvrđenog centra i modela iz kojeg bi se revolucija širila (čemu bi odgovarala gore pomenuta Malijina difuzionistička teorija). S tim u vezi je i naglasak na idejama i intelektualnoj istoriji, na preoblikovanju ideje revolucije, cirkulisanju tekstova kao svojevrsnih „scenarija“ za revoluciju kojim se revolucionari služe²⁰.

U Mitrinom rukopisu pronalazimo sve glavne topose velikih revolucija. Na prvom mestu je osećanje istorije i činjenica da se svi revolucionari ugledaju na neke od prošlih revolucija, razmišljaju o njima, nastoje da uoče sličnosti i izvuku pouke, a samim tim da sebe i svoju akciju smeste u istorijski tok, da sebi pripišu odgovarajuću istorijsku ulogu. Revolucionari, pak, najčešće nisu svesni svojih ograničenja i puna svest o vlastitoj (ne)moći nastupa kasnije, *post festum*.

Mitra je protagonistkinja revolucije koja će radikalno izmeniti političke i društvene odnose u Jugoslaviji. Jugoslovenski komunisti sebe vide u službi neumitnog istorijskog razvitka koji vladajuće strukture Kraljevine Jugoslavije nastoje da zaustave stvarajući tako revolucionarnu situaciju. Oni na scenu stupaju posle izvršene nacionalne revolucije, jugoslovenskog ujedinjenja 1918. godine, koje je u sebi nosilo i ideale klasičnih, građanskih

revolucija o narodnom suverenitetu, ličnoj slobodi, jednakosti i ravnopravnosti, rešavanju agrarnog pitanja. Ne zaboravimo da je veliki evropski preobražaj 1914-1918. Tomaš Masarik nazvao „svetskom revolucijom“. Posleratna jugoslovenska stvarnost sa svojim političkim i društvenim problemima teško je mogla na plećima da iznese tako uzvišena načela. I, kao što je to i drugde često bio slučaj, nakon jedne nezavršene ili neuspele građanske revolucije otvarao se prostor za socijalističku revoluciju, a revolucionarna energija koja je od 19. stoleća pripadala nacionalnom romantizmu prešla je u ruke nove generacije koja je za svoje ciljeve pronašla i nove ideje i okvire, ali i oružja i zastave.

Glavna revolucionarna težnja postaje postizanje socijalne jednakosti i to je cilj koji stoji uporedo sa proklamovanim osvajanjem većih sloboda u društvu. Na posebno reljefan način Mitra opisuje kako je doživela trenutak velike političke krize iz perioda 1929-1931. koja je, u očima mlade generacije kojoj je pripadala, prerastala u društvenu, moralnu i intelektualnu krizu. Iza toga sledi napuštanje legalnih okvira studentskog pokreta i priklanjanje ilegalnom partijskom radu čime se otvara problem zavereništva, takođe neodvojiv od pitanja revolucije. Reč je organizovanoj tajnoj aktivnosti političke grupacije koja priprema revoluciju i koja će u uslovima okupacije i svetskog rata za sobom povesti šire mase. Tu je, zatim, i korišćenje legalnih organizacija i vidova borbe, kao propagandno širenje uticaja, kao i rad na obrazovanju i prosvetivanju kao sastavnih činilaca revolucionarne agende. Najzad, kao što Arno Majer piše, „za revoluciju je potrebno dvoje“: komunisti će svoje protivnike iz redova kontrarevolucije dobro upoznati još u predratnom periodu, u progonima, hapšenjima i mučenjima kojima su zbog svoje revolucionarne aktivnosti bili podvrgnuti²¹.

Na kraju ovog segmenta izgleda nam opravdano da se zapitamo šta se desilo sa problemom revolucije u srpskoj historiografiji

na koji se, posle sloma komunizma, dominantno gleda kao na iskliznuće, aberaciju i incident. Najveća imena srpske istoriografije ovim pitanjima posvetila su magistralne knjige i članke i to u otvorenom i svestranom dijalogu sa tokovima stranih istoriografija. Pomenimo samo radove Branka Petranovića, Andreja Mitrovića, Milorada Ekmečića, Čedomira Popova, Latinke Perović, Dragoljuba Živojinovića. Da li je u savremenoj domaćoj produkciji na delu, da se poslužimo Petranovićevim rečima, „dezintegracija istorijske svesti o Revoluciji“ ili „sukob dve svesti“ (revolucija i kontrarevolucija)? U svakom slučaju, uspomene Mitre Mitrović nude nam novi predložak za razmišljanje o ovim temama.

U vreme kada je Mitra Mitrović pisala svoje uspomene sedamdesetih godina prošlog veka, njen sused i prijatelj iz Gospodar-Jevremove 32 Aleksandar Vučo radio je na ciklusu koji je uključivao *Omame, I tako, dalje omame* i *Omame, kraj*. Pripadnik starije generacije, simpatizer i *compagnon de route* revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, u ovoj autobiografskoj trilogiji razmišljao je i o duhovnom profilu mladih revolucionara u Jugoslaviji tridesetih godina: „Znao sam da nisu mogli imati tačnu predstavu o budućem svetu u čije su osvajanje ulagali mladost...Oni nisu imali vremena da sabrano čitaju, slušaju, gledaju...Njima je bila uskraćena mogućnost razmišljanja o složenosti odnosa socijalnog i psihičkog, o složenosti odnosa svesnog i podsvesnog, o složenosti odnosa egzistencije i poezije...Oni nisu imali vremena za Ljubav...Šta je onda to što ih je podsticalo da se prihvate ilegalnih akcija uvek na rubu tamničenja i da mi svakim pokretom tela usađuju uverenje da neće zatajiti, da neće izdati? – Nisu ih grizle sumnje i bili su načisto s tim da im

za borbu protiv tiranskog sveta ostaju jedino sredstva koja deluju neposredno i zahtevaju svakodnevnu angažovanost celog sebe – od prvog letka do oružane borbe. Zar na izvorima njihovih postupaka ne bdi Poezija? Ne ona koja nesnalažljivo deluje u snovima, u tišinama i prividnom miru sveta, već Poezija izvan definicija, Poezija koja se ne može i ne sme svoditi na puku utilitarnost ni uvlačiti u metafizičke magle – Poezija koja ne traži, ne nalazi, ne gubi Revoluciju, već je njen nerazlučivi deo.“²²

Na ovom tragu treba ukazati da poseban kvalitet uspomene Mitre Mitrović upravo pokazuju kada je u pitanju intelektualna biografija njene generacije. Njen rukopis nije toliko izvor za političku i događajnu istoriju. On je to znatno više za intelektualnu istoriju, istoriju mentaliteta, značajna građa za socijalnu i antropološku studiju. Reč je o nesumnjivo najboljim stranicama rukopisa, pisanim pronicljivo, lucidno i iskreno, o svojevrsnom duhovnom testamentu o kojem je mnogo i dugo mislila, kojim se grejala i nad kojim je patila. Ona pred nama otvara svoj intimni svet, razmišljanja, egzaltaciju pred velikim temama istorije i čovečanstva, pokazuje da su koreni pobune bili intelektualni i moralni, a tek onda socijalni. Budući da ih je pisala intelektualka, Mitrine uspomene najbolje oslikavaju pozicije komunista intelektualca-idealiste okrenutog svetu kvalitativnih vrednosti. Piše o svojoj lektiri u kojoj visoko mesto zauzimaju Ruso i Tolstoj, o učenju marksizma. Vođena Geteovom mišlju da svaka autobiografija mora da pokaže kako se junak uklapa u svet u kojem živi, Mitra vrlo postupno i slojevito slika te prelaze, od krize liberalne Evrope i prodiranja fašizma, do zaostalosti zemlje u kojoj živi. Gotovo neosetno pratimo kako Mitra od bojažljive devojke koja ne može sasvim da objasni razloge svog nespokojsstva i teskobe postaje odlučna i beskompromisna revolucionarka, kako njene dileme i nesigurnosti ustupaju pred zahtevima strogo ustrojenog revolucionarnog pokreta. Vidimo

kako njenom, lukačevski rečeno, „pogledu na svet“ s početka tridesetih godina odgovara komunistička ideologija i kako upravo zbog toga i baš tada komunizam na nju vrši presudan uticaj.

Usvajanje revolucionarne eshatologije omogućeno je i dubljim istorijskim uslovljenostima u kojima kolektivni duh i egalitarizam zauzimaju vidno mesto. Mitra i njeni drugovi stupaju u život na razmeđu patrijarhalnog i modernog sveta. U naponu snage oni će kao profesionalni revolucionari pokušati, i to u kontekstu globalne ekonomske krize i svetskog rata da odgovore na izazove nedovršene i nepotpune industrijalizacije. Protivnici nacionalnog romantizma, i oni sami su deca jedne grane romantizma koja ide od Rusoa i koja snažno obeležava revolucionarnu levicu. Za viziju romantizma koja njih oblikuje ključan je osećaj gubitka osnovnih ljudskih vrednosti u kapitalističkom svetu koji je birokratski, računčijski, mehanički. Njima rukovode jaki moralni sudovi, saosećajnost sa siromašnima, spremnost da se život proživi burno i prezir svakog oblika konformizma. Tu je zatim osećaj melanholije i nostalgije za stvarnim ili izmišljenim svetom prošlosti, osećanje jedinstva sa prirodom i čovečanstvom. Iz tako shvaćenog univerzalizma nastaje borba koja u budućnosti treba da povrati i ponovo uspostavi izgubljene vrednosti.

U ovoj perspektivi, uspomene Mitre Mitrović će se srećno pridružiti poznatim memoarskim delima posvećenim vremenu i ljudima jugoslovenske revolucije. Mislimo u prvom redu na *Kazivanje o jednom pokoljenju* Rodoljuba Čolakovića, *Korijen, stablo, pavetina* Gojka Nikoliša, *Moja generacija* Avda Huma, Đilasove uspomene *Ideal i profesija* (još uvek neobjavljene na srpskom jeziku) ili *Postajanje i postojanje* Radovana Zogovića. One će to najviše učiniti dočaravanjem živih boja i arome prošlosti, neposrednim slikanjem atmosfere, otvorenim, prisnim i uistinu ispovednim tonom svog kazivanja.

Iako nastao pre više decenija, rukopis uspomena Mitre Mitrović odiše neobičnom svežinom i aktuelnošću. Ako teme, događaji i ličnosti o kojima piše samo naizgled pripadaju dalekoj prošlosti, šta je to što osim razigranih slika prošlosti, kako to kaže autorka, današnjem čitaocu ove uspomene pružaju? One nas, najpre, podsećaju na izvorno, kamijevsko značenje pobune prema kojem je pobunjeni čovek onaj koji kaže ne. Temeljna, egzistencijalna, ontološka dimenzija ovog Kamijevog stava dobija svoje puno značenje na stranicama uspomena Mitre Mitrović, ali i sasvim novu rezonancu u životu otuđenog pojedinca u savremenom, globalizovanom i uniformisanom svetu visokih tehnologija i konzumerizma. Dodajmo tome aktuelnu krizu liberalnih ustanova i vrednosti, uspon autoritarne desnice i pred nama će se odmotati slike Mitrine mladosti. Slično se može reći za osećanje socijalne nepravde, krizu kapitalizma i obespravljenost malog čoveka, teme koje nisu nestale sa prošlim vekom, ali i obnovu imperijalnih težnji i sukoba u savremenom svetu. Osim toga, Mitrin glas je autentični glas disidentske levice koja se preispituje. To je i glas angažovane, samosvesne žene koja je u istoriji ženskog pitanja kod nas igrala krupnu ulogu. Istovremeno, uspomene Mitre Mitrović su velika saga o požrtvovanosti, stradanju, idealima, solidarnosti jedne generacije, revolucionarno putovanje sa kojeg se većina njenih drugarica i drugova nije vratila. I povest o iluzijama i zabludama, ideološkoj zanesenosti i zamkama revolucionarnog angažmana.

Lična zaostavština Mitre Mitrović nalazi se u privatnom vlasništvu dr Alekse Đilasa i čuva se u njegovom porodičnom

domu u Palmotićevoj 8 u Beogradu. Pored dokumenata lične prirode i nešto prepiske, ona sadrži beležnice koje je Mitra povremeno vodila, zatim obimne beleške o pročitanim knjigama i časopisima, prekucane tekstove Mitrinih članaka, razne skice i nacрте, kao i neobjavljene rukopise među kojima je i tekst uspomena koji se sada nalazi pred čitaocima.

Tekst uspomena Mitre Mitrović je najvećim delom otkucan latiničnom pisaćom mašinom, ali ima i rukopisnih delova u kojima je autorka ravnopravno koristila latinicu i ćirilicu. Kako autorka nije završila rukopis, nije mu dala ni konačno uobličenje, pa je tom poslu morao pristupiti priređivač. Naslov uspomena, kao i nazive poglavlja, dao je priređivač. Težeći najvećoj mogućoj skrupuloznosti i oslanjajući se na Mitrine skice i planove, nastojao sam da tekst komponujem hronološki i tematski tako da on predstavlja zaokruženu celinu. Kada sam nailazio na više verzija jednog poglavlja pažljivo sam ih upoređivao i odlučivao se za onu verziju koja je i sadržajno i stilski bila celovitija i sadržajnija.

Kao svojevrsni uvod u uspomene, priređivač se odlučio da u ovu knjigu unese odlomak iz Mitrine beležnice iz 1962. godine, jer on u jednom simboličnom trenutku rečito svedoči o njenom duhovnom raspoloženju i egzistencijalnom nemiru koji prethodi samom radu na uspomenama.

Tekst se donosi nelektorisan, čime se poštuje njegov izvorni, nedovršeni i mestimično nedoterani oblik, kao i njegova vrednost kao dokumenta. Ispravljene su samo očigledne slovne greške ili, primera radi, previd u vidu dvaput zaredom napisane iste reči. Na pojedinim mestima primetno je da je Mitra skicirala budući veći tekst, pa neke rečenice izgledaju kao tek nabačene misli ili teze, ali su i one zadržane u ovom izdanju jer često poseduju Mitrinu karakterističnu kondenzovanu misao ili osećaj za detalj.

Strana imena Mitra Mitrović je pisala i u originalu i u transkripciji, a priređivač se odlučio da ona budu data samo prema transkripciji na srpski jezik. Objašnjenja događaja nalaze su u vidu napomena na kraju teksta.

Obične zgrade u tekstu unela je sama Mitra Mitrović. Uglaste zgrade, pak, koriste se na dva načina: ako u nji- ma stoji oznaka *prim. prir.* reč je o kratkoj dopuni koju je uz osnovni tekst rukopisa uneo priređivač. Ako te oznake nema, radi se o tekstu koji je Mitra Mitrović u naknadnom čitanju i radu na uspomenama precrtala, verovatno nameravajući da o njemu još promisli. Odlučio sam se da i te delove teksta uključim, jer verujem da oni omogućavaju praćenje toka mi- sli njenog autora, dodatne digresije i zapažanja koji nisu bez značaja za bolje razumevanje samog rukopisa.

U toku rada na pripremi rukopisa za objavljivanje, imao sam pomoć i podršku prijatelja i kolega kojima ovde želim da zahvalim. Posebnu zahvalnost dugujem dragom prijatelju dr Aleksi Đilasu i njegovoj porodici na toplom gostoprimstvu i razgovorima koje smo vodili. Aleksa Đilas se rado složio sa idejom da se objave uspomene Mitre Mitrović. Dr Đilas je pro- čitao ceo rukopis knjige i svojim primedbama doprineo njego- vom potpunijem i boljem razumevanju. Još više od toga, on je sa mnom podelio sećanja na dugogodišnja druženja i razgovo- re sa Mitrom Mitrović, sestrom Vukicom i ocem Milovanom.

Naročitu pažnju radu na ovim uspomenama poklanjala je pokojna dr Latinka Perović (1933-2022). U razgovorima koje smo vodili tokom poslednjih nekoliko godina njenog života, Mitra Mitrović je bila česta tema. Latinka Perović ju je visoko cenila, a radovala se knjizi njenih uspomena kao „velikom do-

prinosu“ našoj kulturnoj istoriji. Podrška i razumevanje koju sam u tim susretima osećao za mene ostaju trajni spomen na kolegijalnu i ljudsku toplinu dr Latinke Perović.

Zahvalan sam na razgovorima, interesovanju i podsticajima i dragim prijateljima dr Stanislavi Barać, višem naučnom saradniku Instituta za književnost i umetnost, koja mi je još 2015. godine predložila da za potrebe naučnog skupa o prvoj seriji časopisa *Žena danas* proučim zaostavštinu Mitre Mitrović, Nebojši Damnjanoviću, muzejskom savetniku Istorijskog muzeja Srbije u penziji, Isidori Grubački, iz Instituta za noviju istoriju (Inštitut za novejšo zgodovino) u Ljubljani, dr Petru Žarkoviću, naučnom saradniku Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i dr Branimiru Jankoviću sa Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Najzad, izdavač Vukotić Media, njegov direktor gospodin Manojlo Vukotić i glavna urednica Dubravka Vujanović, pokazali su veliki sluh, interesovanje i strpljenje da ovo štivo posle gotovo pola veka ugleda svetlo dana.

U Beogradu, avgusta 2023.

POGLED IZ 1962. GODINE

Sve počinje da me ruši

5. septembar

Naravno, mora me biti sramota – i tužno po mene samu – ovo beleženje, unapred (i otkud mi je to palo na pamet!), u julu mesecu, a mom jednom krajnjem umoru i neraspoloženju, zapisivanje svog bilansa života!²³

Međutim, današnji dan, uoči mog rođendana, jedan je od divnih mojih dana. Lepih, prosto, lepih, prijatnih.

Ljudi iz Jugoslovenskog dramskog pozorišta, došli su kod mene, zvanično, da mi ponude da postanem upravnik njihovog pozorišta.

Kakav lepi bilans mog života, društvenog i kulturnog rada i ugleda.

Kako ja samo na samu sebe delujem demobilizatorski, demoralizatorski.

Kako mi je to prijatno, i kakvu zahvalnost osećam prema njima, oni to, valjda, nikad dovoljno shvatiti neće.

Šta mi je trebalo da unapred zapisujem bilans pedeset godina svog veka.

7. oktobar

Kakav je ružan mesec ispao moj rođendanski septembar! Davno takvu koncentraciju nevolja svakodnevnih nisam zapamtila.

Prvih pet ružnih dana kad su me moleri prevarili, i užasno omalali Vukicinu sobu, zaboravila sam. Naročito mi je ponuda Jugoslovenskog dramskog dala veliku volju.

Potom me je sve, malo-pomalo, počelo rušiti. A verovatno najviše to što se s pozorištem počelo otezati toliko da mi to direktno krnji ugled, umesto da ga podiže.

Dugo me nisu zvali ni ovi drugovi iz pozorišta. Potom sam sama pitala. Ispostavilo se da su bili kod beogradskog rukovodioca kulturom – Bugarčića [Nikola Bugarčić – *prim. prir.*], i da je on rekao da će podržati njihov predlog. Kod koga još treba da idu, pitali su. U CK Srbije, – trebalo je da idu u jednu od prošlih subota.

Odlučila sam da ne budem pasivna, ovog puta. Radi svog prava, i radi toga da dokažem da ipak ne smatram sebe tako zakopanom u rupu.

Bojim se da će se i ovi ljudi u pozorištu razočarati, ako im tako teško ide sa mnom.

Odlučim se da razgovaram ne s Bugarčićem, već sa sekretarom Gradskog komiteta Drulovićem [Milojko Drulović – *prim. prir.*], u Narodnoj Skupštini, gde kao član Socijalističkog saveza slušam diskusiju o novom nacrtu Ustava. Drulović mi odgovara, zaista ljubazno, da kod njih neće biti nikakvih smetnji, ali da to ipak rešava Srbija, kako mi to uobičajeno kažemo.

Potom zaustavljam Šaneta [Dušan Petrović Šane – *prim. prir.*] i ispričam mu sve. I kažem da ću tražiti prijem kod Veselinova [Jovan Veselinov – *prim. prir.*], – slaže se, on čak smatra da bi to bilo vrlo dobro. I – naravno – dodaje – ili neka ti kažu tačne razloge.

Prijavljujem se 27. septembra telefonom, sekretarici – to je četvrtak. U petak i subotu je zauzet, to ona zna. A potom, u subotu, odgovor od nje – da će me primiti po nedelji. Nedelja

dana je prošlo, i nisam dobila prijem. Do kad čekati. Bio je zauzet oko posete Brežnjeva, pa ipak!

22. novembar

U pauzi skupština Saveza društava za staranje o deci i omladini prišla mi je drugarica (Latinka Perović) koju su poslale Vida Tomšič i Lidija Šentjurg, da bih ja morala da pročitam jedan rukopis o borbi žena Jugoslavije za emancipaciju, jer je apsolutno potrebno moje mišljenje, spremale su drugarice iz republika, pa treba videti vredi li to. Trebalo bi u okviru proslave izdati.

Sekund sam stala, i za sekund razmislila:

Ne, ja to ne mogu učiniti, – rekla sam. Ja bih to mogla učiniti kao intelektualac ili neko ko poznaje istoriju pokreta, ali u okviru proslave ja to ne mogu učiniti.

Kako se uopšte usuđujete to da me pitate. To nije upućeno vama, ali to nije lepo; ja sam ličnost, dala život, i ne mogu dopustiti da me smatraju mrtvom²⁴. Zna li vi šta sam ja značila za tu konferenciju? Pa u borbi žena je pola moje ličnosti, i revolucionarne i ženske.

Sve se to ne tiče vas. Očekivali ste da ću ja tako nešto reći. Pa lepo žao mi vas je, ujedno mi je milo što plaćete, i treba da plaćete. Zašto pristajete na takvu ulogu i zašto podmeću vas? (Nisam rekla: nije ih stid, nego im je ispod časti.)

Oprostite, ali meni su oduzete moralne i društvene premise da ja to čitam. Ja se pitam, da li sam učestvovala uopšte u borbi?

Borila sam se trideset godina, sad kao neko zrnce povere-nja treba da primim mrvicu s bogate trpeze borbe. Oprostite to ne mogu, – tada ne bih znala šta ću sa sobom.

Nemojte misliti da je meni žao što nisam u Odboru. Ne, ja sam isuviše već svoj čovek da bi mi trebala afirmacija preko

Odbora. Ali, to ne ide tako, to je surovo, a u krajnjoj liniji – komično. Ali se treba zamisliti nad tim da nam nije žao.

Vi recite, molim Vas, sve – pa makar doživela da kaže kome hoćete: mi smo joj nudili, a ona je odbila. Neka sâm to kaže, ne branim. (Ona je plakala).

Ja sam se odlično osećala posle toga.

Svi me zovu i insistiraju da dođem na kojekakve sastanke, – a kad dođem, i progovorim, odjednom nastane – neki zid.

Na sednici Predsedništva Saveza društava za staranje o deci – o godini Jugoslovenskih pionirskih igara „Tehnika mladima“ – progovorim, meni se čini pametno – svejedno, niko se potom i lično na to ne osvrne, a negde, izdaleka, indirektno usvoji se u zaključcima to što sam rekla.

Ali, zašto me niko ne pomene. Da li ja to sve što kažem govorim oporo, i uvek dosta kritički.

Mislim da je vreme da se povučem u penziju. Sve mi to ide na ruku, toj mojoj odluci.